

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

СТАНОВЛЕННЯ ЕВОЛЮЦІОНІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ В СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

THE FORMATION OF THE EVOLUTIONARY PARADIGM IN SOCIO- HUMANITARIAN SCIENCE

У статті окреслюються основні віхи розвитку еволюційного підходу в соціогуманітарних студіях, актуалізуються його пізнавальні можливості. Показано поліваріантність тлумачень культурної еволюції. Здійснено типологізацію наукових напрямів та шкіл у межах еволюціоністської парадигми.

Ключові слова: культурна еволюція, еволюційний підхід, соціогуманітаристика, наукові напрями та школи, суспільний прогрес, еволюціоністська парадигма.

В статье очерчиваются основные этапы развития эволюционного подхода в социогуманитарных исследованиях, актуализируются его познавательные возможности. Показана поливариантность толкований культурной эволюции. Осуществлена типологизация научных направлений и школ в рамках эволюционистской парадигмы.

Ключевые слова: культурная эволюция, эволюционный подход, социогуманитаристика, научные направления и школы, общественный прогресс, эволюционистская парадигма.

The purpose of the article is to identify the stages of development of evolutionism in socio-humanitarian sciences, to show the large variety of interpreting cultural evolution, to classify modifications of the evolutionary paradigm, and to update its cognitive abilities.

Searching for new research technologies is one of the trends in the methodological field of socio-humanitarian science in Ukraine. The revival of well-known but forgotten approaches can be observed. The "evolutionary" approach is among them.

The evolutionary idea is one of the fundamental discoveries. Its emergence is associated with the breakthrough in the field of biology (the middle of the 19th century). However, both the concept of evolution and the evolutionary ideas and principles were borrowed by biologists from cultural studies. These studies were conducted by philologists, economists, moralists, environmentalists, cultural and legal historians, and ethnologists.

The prestige of social humanism has grown due to the formulating the principles of the nature

development and the systematic presentation of these principles in Darwin's theory. It conceded some of the positions to the evolutionary principles by which nature lives. As a result, "social Darwinism", "social biologism", and "social evolutionism" originated. These ideas were in contact with social thought, such as Malthusianism and Utilitarianism, the ideas of the racial anthropological school (England), traditions of individualism, socialism, "philosophy of life", ideas of the racial anthropological and geographical schools, Pan-Germanism (Germany); racial anthropological and ethnic determinism, socialism (France); Protestant traditions, values of personal freedom, private entrepreneurship, success cult, reformism and technocracy (USA), social realism and nominalism (Austria), traditions of Renaissance culture, and ideas of forensic-anthropological school (Italy).

Modernization of evolutionism was accompanied by the emergence of various scientific fields. Their classification allows us to demonstrate the interaction between them, to separate the criticism directed against certain approaches from the criticism of evolutionism in general, and to show the breadth and possibilities of the evolutionary paradigm. According to the interpretation of the scale and structure of evolution, organicism / gollist and particularist ones can be distinguished. According to the principles of evolution, biologizing and sociologizing approaches can be identified. According to the research priorities, materialistic and idealistic ones exist. According to evolutionary bases, pluralistic and deterministic types exist. Individualistic – democratic, Socialist-democratic, individualistic-aristocratic, and social-aristocratic types can be identified in terms of social ideals. "Progressive", "indifference curve", and "adaptation" approaches developed in terms of understanding of "evolution".

The diversity of evolutionism and the increasing number of its interpretations, combined with preserving the general principles, allow to identify the evolutionary paradigm in socio-humanitarian sciences.

Key words: cultural evolution, evolutionary approach, social studies of humanities, scientific fields and schools, social progress, evolutionary paradigm.

УДК 316.752

Никифоренко Н.О.

к. і. н., доцент,
завідувач кафедри соціології
управління
Донецький державний університет
управління

Никифоренко А.Р.

старший викладач кафедри
гуманітарних дисциплін
Донецький державний університет
управління

Постановка проблеми. Основна тенденція в методологічному просторі сучасної соціогуманітарної думки є спрямованою на пошук та апробацію модерних дослідницьких тех-

нологій, удосконалення понятійного апарату, витворення «нової» мови науки, синтез природничо-наукових, технікознавчих та гуманітарних знань, зближення ідеалів пізнання

природничих і соціально-гуманітарних наук; розвиток міждисциплінарних студій [1; 2].

У межах зазначеної тенденції простежується також прагнення дослідників актуалізувати, відродити (а подекуди навіть і «реабілітувати») давно відомі, але з тих чи інших причин відкинуті або призабуті теоретичні й методологічні підходи. Йдеться про позитивізм у дусі Л. фон Ранке та неопозитивізм, аксіологічний підхід у дусі неокантіанців (Г. Ріккєрта, В. Віндельбанда), структурно-функціональний – у дусі Е. Дюркгайма, праксеологічний – в інтерпретації Л. фон Мізеса та інших представників Австрійської школи, антропологічний та цивілізаційний підходи та ін. До кола останніх належить широко розповсюджений у соціогуманітарній думці другої половини XIX- початку XX ст. «еволюційний» (чи «еволюціоністський») підхід. Як зауважує Ева Доманська, нині теорія еволюції знову посідає важливе місце в гуманітарних дискусіях і стає теоретичним підґрунтям для формулювання різних підходів та дослідницьких напрямків [3, с. 177–178].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відродження еволюціонізму в західній соціогуманітарній думці, становлення еволюціонізму 2.0. (неоеволюціонізму, за А. Н. Вайтгедом), його парадигмальне відмежування від класичного еволюціонізму та зближення зі структурно-функціональним підходом відбулося в 1950-х рр. у теоретико-методологічному просторі археології (Г. В. Чайлд, Р. Адамс, К. Фланнері, В. Сандерс, Б. Прайс), культурної антропології (Дж. Ліндсей, Л. Уайт, Дж. Стюард, Р. Л. Карнейро, М. Гарріс, Р. Раппонорт, М. Салінс, Е. Сервіс, Дж. Александер, П. Річерсон, П. Бойд та Дж. Генріч), соціології (Дж. Ленські, Ж. Ленські, Т. Парсонс, Дж. Аррігі), епістемології (К. Поппер, С. Тулмін, К. Лоренц, Г. Фоллмер, Ф. Вукетич, Р. Рідль), соціальної філософії (Г. Гезліт, Ф. фон Гаек, Л. Ігер, Д. Т. Кемпбелл), психології (Л. Космідес, Дж. Тубі, Д. Басс), літературознавства (В. Бензон, Дж. Керол, Б. Бойд, Дж. Готшал, Дж.С. Вілсон, Р. Сторі, Е. Діссенайк, Д. Бараш та Н. Бараш, Д. Даттон, Б. Кук, М. Нордлунд, Дж. Сондерс, В. Флеш).

Є інтерес із боку дослідників і до історії класичного еволюціонізму в соціогуманітарній думці (С. Абачієв, О. Базалук, Е. Вітол, Ф. фон Гаек, В. Квасницький, О. Князева, А. Коротаєв, С. Кравець, Л. фон Мізес, Х. Нагаї, В. Надурак, Р. Нельсон, Р. Нісбет, А. Нордгрєн, Е. Орлова, М. Пекхем, С. Роуз та Г. Роуз, Т. Русяєва, Н. Сергієнко, А. Хунджуа та В. Неделько, Л. Фесєнкова, Ю. Чайковський, К. Черезова та А. Серіков, О. Четверикова, П. Штомпка; оглядові роботи з історії соціології, культурної антропології, етнології, соціальної філософії, психології). Аналіз літератури свідчить про розмаїтість уявлень щодо виникнення

та траєкторії розвитку еволюційного підходу в соціогуманітарній думці, обставин розмивання його змістовного ядра. Зберігаються міждисциплінарні бар'єри у сприйнятті змісту еволюціонізму як комплексу ідей та дослідницьких програм.

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми, покладаючись на історико-генетичний та історико-типологічний методи, поставили за мету виявити основні етапи становлення еволюціонізму в соціогуманітарному знанні, показати поліваріантність тлумачень культурної еволюції, типологізувати модифікації еволюціоністської парадигми, актуалізувати її пізнавальні можливості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Еволюційна (від лат. *evolutio* – розгортання) ідея, поза сумнівом, являє собою одне з фундаментальних прозрінь людини. Від часів Анаксимандра вона не полишала західну наукову думку, хоча й дуже довго знаходилася на її маргінесах. Причиною такого стану речей не в останню чергу було те, що фактичним противником еволюції в будь-якому її вигляді свого часу виступив Арістотель, чиї доктрини впродовж наступних двох тисяч років панували в філософській та релігійній думці Окциденту. Будь-який лад, за посередництвом якого впорядковується людська діяльність (етичні норми та правила, закони, суспільні взаємини, державний устрій), цей філософ вважав продуктом навмисної організації індивідуальних дій із боку людського розуму, який свідомо творив цей порядок. Загалом, Арістотелю не вдалося навіть поставити питань про те, як виникають й удосконалюються соціальні інститути та практики, як люди пристосовуються до непередбачуваних змін, завдяки чому стають можливими зростання кількості населення, формування стійких схем поведінки, обрання людьми саме того роду занять, у межах якого їхні зусилля виявляються найпродуктивнішими [4, с. 80–86].

Проникнення ідей еволюціонізму в соціогуманітарну сферу сучасного наукового знання масова свідомість пов'язує насамперед із колосальним епістемологічним проривом у царині біології, який стався в середині XIX ст., подекуди вбачаючи в Ч. Дарвінові побортника і навіть винахідника самої ідеї еволюції [5; 6]. Не забуваймо, однак, що й саме поняття еволюції, і базові еволюційні ідеї та принципи біологи запозичили зі студій культури, давніших за родоводом. Такі студії, присвячені виникненню складноорганізованих спонтанних порядків у перебігу процесу еволюції, вели мовознавці (В. Гумбольдт, В. Джонс, Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грім), економісти (А. Сміт і Т. Мальтус), моралісти (Б. Мандевіль, Д. Юм, А. Фергюсон, Т. Рід), природознавці (Ч. Лайель), історики культури (Й. Г. Гердер, Ф. Г. Клемм,

А. Бастіан, Л. Морган) та права (Г. Гуго, К. фон Савіньї, Г. Пухта), етнологи (І. Унгер, Т. Вайц) [4, с. 45–47; 7, с. 103–107; 8].

Уперше термін «еволюція» використав англійський богослов, юрист та фінансист сер Метью Гейл у 1677 р. для пояснення специфіки зв'язку індивідуального та історичного розвитку організмів. До наукового обігу термін «еволюція» запровадив у 1762 р. швейцарський природознавець Шарль Бонне.

Завдячуючи виявленню базових принципів розвитку органічного світу й систематичному викладу цих принципів у межах теорії біологічної еволюції, чималий внесок у створення якої, поряд з Ч. Дарвіном, зробили Ж. Ламарк, Ж. Кюв'є, Г. Спенсер, А. Воллес та Т. Гакслі, відійшла в небуття ідея природи як статичної системи та значно зріс престиж історичної думки (і соціогуманітарного знання в цілому). Р. Коллінгвуд зауважує, що, якщо раніше, коли взаємини «між історичною й науковою думкою, тобто вченням про історію та вченням про природу, були антагоністичними», «історія претендувала на вивчення предмету, що за своєю суттю поступово розвивається, природнича ж наука – на вивчення статичного за своєю істотою предмету», то «разом із Дарвіном ця наукова точка зору капітулює перед історичною, й обидві солідаризуються в підході до своїх предметів, які перебувають у стані прогресивного розвитку» [9, с. 124–125].

Утім, і соціогуманітарне знання поступилося низкою позицій еволюційним принципам, що за ними живе природа. Прихильників застосування цих принципів у соціогуманітарній сфері почали об'єднувати (відповідно до міри спорідненості їхніх ідей із постулатами теорії біологічної еволюції та до ступеня запропонованої ними інтеграції соціогуманітарного й біологічного знань) під назвами «соціал-дарвіністи», «соціал-біологісти» та «соціал-еволюціоністи». Осідаючи на певний національно-культурний субстрат, ідеї еволюціонізму дедалі активніше контактували з різноманітними течіями суспільної думки: в Англії вони поєднувалися з ідеями мальтузіанства й утилітаризму в етиці та політекономії (В. Беджгот), ідеями расово-антропологічної школи (Г. С. Чемберлен, Ф. Гальтон, К. Пірсон); у Німеччині – з традиціями індивідуалізму, що йшли від молодогегельянців, з ідеями соціалізму (К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Каутський), філософії життя (Г. Зіммель), расово-антропологічної (О. Аммон) та географічної шкіл (Ф. Ратцель), зародками пангерманізму (Л. Вольтман); у Франції – з ідеями органіцистської школи (А. Еспінас, А. Фуйє, Р. Вормс), расово-антропологічного й етнічного детермінізму (Ж. Лапуж, А. де Гобіно), соціалізму й марксизму (П. Лафарг); у США – з протестантською релігійною традицією й цінностями особистої свободи, приватного підпри-

ємництва, культом «успіху» (В. Самнер), ідеями реформізму (А. Смолл, Л. Ф. Ворд) і технократизму (Т. Веблен); в Австрії – з ідеями соціального реалізму (Л. Гумплович) та соціального номіналізму (Г. Ратценгофер); в Італії – з традиціями ренесансної культури XVI ст. (Р. Ардіго), ідеями криміналістико-антропологічної школи (Е. Феррі, Р. Гарофало, Ч. Ломброзо) [10].

Із часом захоплення ідеями еволюціонізму набуло ознак нездорової субінтелектуальної «моди», спричинившись, зрештою, до відчутних деформацій масової свідомості й навіть до появи певного соціального типу «борця за існування» (*struggle for life*), яскраво відтвореного в творах художньої літератури останньої чверті XIX ст.

Природною реакцією на спроби різного роду «суспільствознавців», застосовували теорію Ч. Дарвіна, дійти тих висновків, що їх, як зауважує Ф. фон Гаєк, «їм варто було б зробити, покладаючись на досягнення своїх попередників», стала зростаюча ворожість суспільної думки до використання еволюційного підходу в соціогуманітарних студіях. Зазначені спроби зле прислужилися теорії культурної еволюції: вони надовго затримали її розвиток і фактично дискредитували її. Навіть сьогодні дехто з науковців, що вивчають діяльність людини, використовує суперечності (й кричущі помилки) соціал-дарвінізму в якості приводу для відмови від якого б то не було еволюційного підходу взагалі» [4, с. 45–51].

Модернізуючись, еволюціонізм змінював своє обличчя. В його межах продовжували виникати різноманітні напрями та школи, нетотожні за світоглядними орієнтирами, соціальними ідеалами, методиками дослідження і т. ін. Продемонструвати взаємодію між цими напрями та школами, їх взаємозв'язаність, не втрачаючи при цьому з виду властиву їм спільну (чи близьку до такої) основу, відділяючи критику, спрямовану проти певних напрямів та шкіл від критики еволюційного підходу взагалі, показуючи широту та можливості еволюціоністської парадигми, допомагає класифікація течій еволюціонізму за певними ознаками.

1. За інтерпретацією масштабності та структури еволюції – *органіцистські й голістські*, яким загалом властиве ототожнення еволюції з процесом, що через нього проходить конкретне явище в цілому, долаючи східці наростаючого ускладнення, та *партикуляристські*, які зосереджуються здебільшого на процесі розвитку окремих компонентів досліджуваного явища.

2. За принципами, згідно з якими відбувається еволюція, – *біологізаторські та соціологізаторські*.

3. За дослідницькими пріоритетами – *матеріалістичні*, в центрі уваги яких перебуває

еволюція знарядь праці, засобів виробництва, форм господарства, техніки й організації праці, зростання міст, торгівлі й науки, та *ідеалістичні*, які зосереджуються насамперед на проблемах розвитку релігії, моралі, політичної ідеології, естетики.

4. Із точки зору наявності провідних та визначальних первнів в еволюції – *плюралістичні*, для яких є характерним урахування взаємодії в перебігу еволюції різних чинників (екзогенних та ендегенних), та *детерміністські*, а в межах останніх – *механіцистські*, які пояснюють еволюцію в термінах діючої причини і визначають її «з минулого», та *фіналістські* (*телеологічні*, *есхатологічні*), які пояснюють еволюцію в термінах мети і визначають її з «прийдешнього».

5. За соціально-політичними ідеалами – *індивідуалістично-демократичні*, чи ліберальні, які пов'язують поступ у соціальному житті з благодійними наслідками «спонтанного» розвитку в умовах вільної конкуренції, виконуючої роль «природного добору»; *соціалістично-демократичні*, які наголошують на необхідності активнішого втручання суспільства й уряду в соціальні, економічні та культурні процеси, «справедливішого» розподілу суспільного продукту й надання кожному «рівної» можливості самореалізації; *індивідуалістично-аристократичні*, які вважають природну нерівність рушієм усього поступу, а будь-яку «невільницьку мораль», що заперечує права «пана», – знаменням занепаду й розкладу; *соціал-аристократичні*, які, визнаючи життя ареною боротьби за існування, її учасниками бачать не лише індивідів, але насамперед – раси, групи й народи, а майбутніми переможцями – аристократичні держави та спільноти. Те, що різні соціально-політичні напрями знаходять собі теоретичне обґрунтування в межах еволюціоністської парадигми («біологічної філософії життя» за термінологією Г. Ріккєрта), може видатися дивовижним. Дійсно, Г. Спенсер, В. Самнер, К. Менгер, Ф. Бастіа та їхні однодумці за її посередництвом обґрунтовували власні демократично-індивідуалістичні переконання, доводячи дієвість доктрини «laissez faire, laissez paissier» й будуючи відповідні програми життя, тоді як носії лівих поглядів обстоювали вартості соціал-демократії, соціалізму чи комунізму, а послідовники А. Шопенгауєра, Ф. Ніцше, А. Бергсона – індивідуалістично-аристократичні цінності й т. ін. Аналогічну тенденцію спостерігаємо й на прикладі творчості видатних постатей вітчизняної історії, зокрема М. Драгоманова, який, за визначенням І. Франка, був істориком-еволюціоністом, «вірив у ненастанний органічний розвій не лише у сфері матеріальних явищ, але також у сфері духу, віри, літератури й етики», вважаючи «властивим плодючим елемен-

том» тієї еволюції людського індивідуума, його душу, волю й розум [11, с. 430–431], за допомогою еволюціоністської парадигми обстоював помірковано ліберальні ідеали, тоді як сам І. Франко (і М. Грушевський) – народницькі, а В. Липинський чи Д. Донцов – елітаристські.

6. За розумінням самого терміну «еволюція» – *прогресистські*, які еволюцію фактично ототожнюють із прогресом як більш-менш цілісним розвитком, здійснюваним у напрямку від нижчого до вищого, від менш досконалого до досконалішого, від гомогенного до гетерогенного, від нерозрізнуваного до виразного, від примітивних форм організації до складніших і т. ін.; *індиферентистські*, які в еволюції вбачають насамперед процес індиферентного розвитку, який містить у собі як кількісні, так і якісні зміни й перетворення буття та свідомості, і за визначенням не може бути ні прогресом, ні регресом; *адаптаціоністські*, які сприймають усяку еволюцію (і культурну, і біологічну) в якості процесу безперервного пристосування до випадкових обставин, що їх неможливо передбачити, визнаючи при цьому механізм пристосування на всіх його рівнях, які є у світі, – генетичного пристосування, пристосувальної поведінки й наукового відкриття – принципово тотожним, позаяк «усюди ми маємо справу з успадкованими структурами, які передаються за допомогою інструкцій, тобто через генетичний код чи традиції; на всіх трьох рівнях нові структури й нові інструкції виникають у результаті пробних змін, які йдуть із середини даної структури, тобто за допомогою попередніх проб, підданих природному добору й процедурі усунення помилок» [12].

Фактичне ототожнення культурно-історичної еволюції із суспільним поступом мало місце в теоретичних побудовах діячів пізнього Просвітництва (і навіть, подекуди, в самого Ч. Дарвіна [13]), у К. А. Сен-Сімона, О. Конта, Ш. Летурно, Дж. С. Міла, Г. Спенсера, Е. Дюркгайма, К. Маркса, Ф. Г. Гіддінгса, в більшості соціологічних теорій розвитку ХХ ст. Слід зазначити, що терміном «прогрес» [14] (від лат. *progressus* – рух уперед) у тому його значенні, в якому він застосовувався в ХІХ ст., охоплювалися відповідні зміни як в історії, так і в природі, при цьому прогрес у природі (еволюція) подекуди сприймався як дещо більше, ніж просто порядок походження форм. Нерідко йшлося про доктрину, згідно з якою кожна нова форма виступає не лише модифікацією попередньої, але й її деяким вдосконаленням, із чого виходило, що людина – найвищий продукт еволюції, а прогрес «гарантується» законом природи.

Зазначене (меліористське) бачення культурно-історичної еволюції спиралося на два припущення. По-перше, припускалося, що людина є або являє собою щось від абсолютної цінності, отож природний процес у її

еволюції був прогресом. Із того, що процес, який вів до появи людини, був некерованим, робився висновок, що в природі як такий була закладена внутрішньо їй властива тенденція до здійснення цієї абсолютної цінності. По-друге, припускалося, що оскільки людина (як витвір природи) підкоряється природним законам, то й закони історичного процесу мають бути тотожними законам еволюції, із чого випливало, що людська історія розгортається за законом прогресу чи, інакше кажучи, що кожна нова видова форма соціальної організації, мистецтва й науки, породжувана історичним процесом, являє собою вдосконалення попередньої [10, с. 118–131]. Історичний процес набував вигляду не позбавленого мети та сенсу розвитку форм людського життя, а еволюції телеологічної, з більш чи менш яскраво вираженою об'єктивною доцільністю як результатом прояву каузальних відносин у живій природі.

Висновки з проведеного дослідження.

Еволюціонізм як комплекс ідей та дослідницьких програм є відкриттям Нового Часу, здійсненням широким колом учених у різних галузях соціогуманітарного знання. Поліваріантність прочитань еволюціонізму – не лише наслідок поширення еволюційних ідей та їх адаптації до особливостей предмету тих чи інших соціогуманітарних дисциплін, а й природний прояв його генези.

Соціогуманітаристика отримала істотний поштовх для свого розвитку завдяки систематичному викладу теорії біологічної еволюції, але поступилася біології частиною своїх теоретико-методологічних позицій. У другій половині XIX ст. еволюціонізм, осідаючи на специфічні національно-культурні субстрати, через синтез, адаптацію, модифікацію, асиміляцію набув, за збереження частини загальних принципів та наявності спільних рис, ще більшої багатоманітності, переживши кризи зростання (соціал-дарвінізм, біологізаторство, прогресизм) та перетворившись на значно ширшу за науковий підхід гетерогенну дослідницьку платформу (парадигму). Під час використання в соціогуманітарних студіях еволюціоністської парадигми як методології важливо коректно, з урахуванням специфіки дослідницьких цілей та дотриманням логічних зв'язків, сприймати ті чи інші її елементи (узагальнення, принципи, поняття, норми побудови й обґрунтування наукового знання).

Перспективи подальших студій убачаємо, насамперед, в деталізованому описі змісту мультидисциплінарної еволюціоністської парадигми та її контекстуалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лук'янець В.С. Технології XXI сторіччя: новий режим еволюції мегасоціуму. Схід. 2005. № 5. С. 41–49.
2. Нугаев Р.М. Проблема роста социогуманитарного знания. Вопросы философии. 2007. № 8. С. 58–69.
3. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле; пер. з польськ та англ. В. Склокін, С. Троян. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
4. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма: пер. с англ. Москва: Новости, 1992. 302 с.
5. Райков Б.Е. Германские биологи-эволюционисты до Дарвина. Л. Окен, К. Ф. Бурдах, М. Г. Ратке. Ленинград: Наука, 1969. 240 с.
6. Райков Б.Е. Русские ученые-эволюционисты до Дарвина. Материалы к истории эволюционной идеи в России. В 4-х тт. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951–1955.
7. Квасницкий В. Истоки эволюционной экономики. URL: https://www.hse.ru/data/785/944/1224/Pub15_Busygin.doc (дата звернення: 10.01.2019)
8. Черезова К.В., Сериков А.Е. Социальный эволюционизм Герберта Спенсера и дарвинизм. Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». 2014. № 2(16). С. 99–115.
9. Колінгвуд Р. Ідея історії: пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 615 с. URL: <http://litopys.org.ua/colin/colin07.htm> (дата звернення: 10.01.2019).
10. История теоретической социологии: В 4-х т. Т. 1 / Ответ. ред. и составитель Ю.Н. Давыдов. Москва: Канон, 1997. 496 с.
11. Франко І. Суспільно-політичні погляди Драгоманова. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 45. Філософські праці. С. 422–437. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=9600> (дата звернення: 10.01.2019).
12. Поппер К.Р. Эволюционная эпистемология. URL: <http://www.keldysh.ru/pages/mrbur-web/philosophy/popper.html> (дата звернення: 10.01.2019).
13. Поуз С., Поуз Х. После Дарвина. URL: <https://commons.com.ua/uk/posle-darvina/> (дата звернення: 10.01.2019).
14. Нисбет Р. Прогресс: история идеи: пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и Гр. Сапова. Москва: ИРИСЭН. 2007. 557 с.